

ilahiyat akademi

Sayı: 20, 2024, 99-126.

Issue: 20, 2024, 99-126.

Hümanizmden Sekülerizme Geçişte Deizm (Yaradancılık) ve Eleştirisi

Deism and Its Criticism in Transition to Secularism in Humanism

Ekrem UYSAL

Doç. Dr., Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı

Assoc. Prof., Batman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Kalām, Batman/Türkiye
ekremuysal72@hotmail.com | ORCID: [0000-0002-2650-8190](https://orcid.org/0000-0002-2650-8190) | ROR ID: <https://ror.org/051tsqh55>**Makale Bilgisi** **Article Information****Makale Türü** **Article Type**Araştırma Makalesi **Research Article****Geliş Tarihi** **Date Received**9 Temmuz 2024 **9 July 2024****Kabul Tarihi** **Date Accepted**14 Kasım 2024 **14 November 2024****Yayın Tarihi** **Date Published**26 Aralık 2024 **26 December 2024****İntihal** **Plagiarism**Bu makale, Turnitin yazılımı ile taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.This article has been scanned with Turnitin
software. No plagiarism detected.**Etik Beyan** **Ethical Statement**Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve
etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm
çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur
(Ekrem Uysal).It is declared that scientific and ethical principles
have been followed while carrying out and writing
this study and that all the sources used have been
properly cited (Ekrem Uysal).**CC BY-NC 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.** **Licensed under CC BY-NC 4.0 license.****Atıf/ Cite as**Uysal, Ekrem. "Hümanizmden Sekülerizme Geçişte Deizm (Yaradancılık) ve Eleştirisi".
İlahiyat Akademi 20 (Aralık 2024), 99-126. DOI: [10.52886/ilak.1513202](https://doi.org/10.52886/ilak.1513202)Uysal, Ekrem. "Deism and Its Criticism in Transition to Secularism in Humanism".
Theological Academia 20 (December 2024), 99-126. DOI: [10.52886/ilak.1513202](https://doi.org/10.52886/ilak.1513202)

Öz

İslâm kelimcilerine göre Allah zâtıyla kâim, ezeli ve ebedî olup zâtı dışındaki âlem ve içindeki varlıkları kendisi yaratmaktadır. Âdetullaha göre Tanrı, belli ölçüler dahilinde yarattığı âleme düzen vermekte, her an onun işleyişine müdahil olmaktadır ve bu Tanrı, insanoğlunu da irâde sahibi kılmak suretiyle sünnetullah çerçevesinde yaptıklarından sorumlu tutmaktadır. Bunun için akıl ve vahiy birbirini tamamlayan bir bütünlük şeklinde sunulmaktadır. Deizm ise bütün bunların aksine âlemi yaratmakla birlikte ona müdahale etmeyen, insanlarla irtibatını koparmış bir Tanrı inancını öne sürmekte; vahyi reddederek Tanrı'ya biçilen rolü akla yüklemekte, âlemdeki nizamı doğa yasalarına bağlamaktadır. Bu düşüncenin en bariz örneklerinden birisi olan Alman deist Samuel'e göre doğanın kendisi Tanrısal bir vahiy sistemi olup bunun dışındakiler insanlar tarafından uydurulan dinî ritüellerdir. Bundan dolayı doğaüstü bir vahyin varlığından bahsetmek mümkün değildir. Zira Tanrı herkesin anlayabileceği bir sistem üzerinden hedefini gerçekleştirmektedir. Bu durumda Tanrı, herhangi bir elçiye veya elçinin göstereceği bir mucizeye ihtiyaç duymamaktadır. Bu konuda çok katı bir deist kabul edilen Voltaire, kendilerini Tanrının yeryüzündeki yegane temsilcileri sayan ve O'nun adına hüküm veren bütün din adamı, kilise ve benzeri oluşumların hoşgörüsüzlük sürüsü olduğunu dile getirmiştir. İnsana sınırsız özgürlük veren, dinî ritüellerin akla ve bilime aykırı olduğunu iddia eden, akla ve tabiata olağanüstü bir misyon yükleyen Deizm, nübüvvet müessesesine de olumsuz yaklaşmaktadır. Ancak amelî alanda peygamberlerin şeriatlarında farklılık olsa dahi itikadî konularda hiçbir peygamber kendinden önceki peygamberin getirdiğini reddeden bir fikri asla beyan etmemiştir. Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar gelen bütün peygamberler birbirini tasdik etmiş, ilahi emir ve yasaları olduğu gibi insanlara ulaştırmışlardır. Peygamber sonrası ortaya çıkan bir takım tahrif hareketlerini nübüvvet müessesesine mal etmek büyük bir haksızlıktır. Konuya daha ılımlı ve birleştirici yaklaşan Matthew Tindal da bu duruma dikkat çekerek doğal din ile vahyin asıl gayesinin Tanrıyı övme ve insana fayda sağlama olduğunu iddia etmiştir. O, her ikisinin de öğretilerinin, amaçlarının ve temel ilkelerinin aynı olması gerektiğini savunmuştur. Bunun sonucunda şayet İncillerin gerçek öğretileri ortaya konulursa doğal bir din anlayışıyla birlikte herkesin kabul edeceği ahlaki ilkelerin insanlığa egemen olacağını ifade etmiştir. Konuya bu perspektiften bakıldığında deizm kavramı yeni bile olsa savunduğu düşüncenin aslında insanlık tarihi boyunca var olduğu görülecektir. Hak ve batılın mevcut olduğu her dönemde, yaratıcı bir Tanrı'nın varlığını kabul edenlerin yanında vahyi reddeden bireyler veya gruplar her zaman mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir. Ancak özellikle Rönesans ve reform hareketleri sonrasında Hıristiyan teolojisindeki skolastik ve ezoterik inançlar toplum tarafından sert eleştirilerle karşılık bulmuş ve nihayetinde Deizmin gelişip yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu çalışmada Hıristiyan Avrupasında Hümanizmden Sekülerizme geçiş serüveninde Deizmin süreci ve kelâmî açıdan eleştirisi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Deizm, Hıristiyanlık, Âlem, Vahiy, Ahiret.

Abstract

According to Islamic theologians, Allāh exists without needing anybody, he is eternal and everlasting, and he creates the world outside of him and the beings within it. According to adetullah (habit of Allāh), Allah organizes the universe which he created with certain measurements, and intervenes in its continuity, and Allāh makes human beings the owner of their wills and holds them responsible within the framework of the Divine Pattern. Because of this, reason and revelation are presented as two things that complement each other. Deism, on the contrary, puts forward the belief in a God who does not intervene in the world affairs after creating it, who has cut off contact with people, and by rejecting revelation, this idea attributes the order in the world to the nature, completing the role assigned to God. According to the view of the German deist Samuel, who is one of the most obvious examples of this idea, nature itself is a system of divine revelation, and everything else is religious rituals made up by humans. Therefore, it is not possible to talk about the existence of a supernatural revelation. Because God achieves His goal through a system, which everyone can understand. In this case, God does not need any messengers or a miracle to be performed by a messenger. On this issue, Voltaire, who is considered a very strict deist, stated that all clergy, churches and similar organizations that consider themselves the sole representatives of God on earth and make decisions on his behalf are a herd of intolerance. Deism, which gives unlimited freedom to humans, claims that religious rituals are contradictory to reason and science, and attributes an extraordinary mission to mind and nature, also approaches the institution of prophethood negatively. However, it should be stated here that even if there are differences in the Shari'a of the prophets in the field of practice, no prophet has ever declared an idea that rejects what the previous prophet brought in matters of faith. From Prophet Ādam to Prophet Muḥammed, all prophets confirmed each other and conveyed the divine orders and prohibitions to people as they were. To attribute some distortions that occurred after the Prophet to the institution of prophethood is a great injustice. Matthew Tindal, who has a more moderate and unifying approach to the issue, draws attention to this situation and claims that the main purpose of natural religion and revelation is to praise God and benefit humans. He argued that the teachings, aims and basic principles of both should be the same. As a result, he stated that if the true teachings of Gospels were put forward, moral principles that everyone would accept, together with a natural understanding of religion, would dominate humanity. When the issue is looked at from this perspective, we can see that even though the concept of deism is new, the idea it defends has actually existed throughout the human history. In every period, in which right and wrong existed, individuals or groups, who rejected revelation, have always continued to exist alongside those have accepted the existence of a creator God. However, especially after the Renaissance and Reform movements, scholastic and esoteric beliefs in Christian theology faced with harsh criticism from society. In this process, this ultimately caused deism to develop and become widespread. The formation that we have put forward will discuss the process of deism and its theological criticism in the adventure of transition from Humanism to Secularism in the Christian Europe.

Keywords: Theology, Deism, Christianity, Universe, Revelation, Afterlife.

Giriş

Arapçada “er-Rubûbiyye”, “el-Ulûhiyye”; Türkçede “Yaradancılık”, “İlahçılık”, İngilizcede “Deizm”, Latince’de “Deus” kelimesiyle ifade edilen deizm terimi; Tanrı’nın varlığını kabul etmekle birlikte dinî doktrinleri reddeden¹, sadece akıl yoluyla kavranan bir Tanrı’nın varoluşunu kabul ettiği halde nübüvvet ve sem’iyyât alanını inkar eden bir inanç sistemi şeklinde tanımlanmıştır.² Buna göre ilk müsebbib ve ilk muharirrik olarak tasavvur edilen Tanrı, evreni ve doğa kanunlarını var ettikten sonra değişmez yasalar koyarak evrene ve insanlığa hiçbir şekilde müdahale etmediği iddia edilmiştir.³

Yakın tarihte deizmin ortaya çıkış serüvenine bakıldığında, insan aklını ve tecrübesini değersizleştiren, kendinden başka dinlere hoşgörülü davranmayan ve kendi içindeki farklılıklara dahi tahammül edemeyerek dinî parçalayıcı ve ayrıştırıcı bir mekanizmaya dönüştüren Hıristiyanlığa ve bu dinin İncil, teslis, peygamber ve mucize anlayışına karşı bir protesto hareketi olarak ortaya çıkan teolojik-felsefî⁴ bir harekettir. 1682 yılında John Dryden (1631-1700) tarafından da deizm, “Tanrı’yı kabul etmesine rağmen herhangi bir vahyedilmiş dini reddeden görüş” olarak günümüzde kullanılan anlamda tanımlanmıştır.⁵ Bu açıdan bakıldığında deistler “Dünyanın ve cennetin yaratıcısı olan bir Tanrı’ya inanmakla birlikte Hz. İsa’yı ve onun öğretilerini reddedenler”⁶ olarak kabul edilmiştir.

Deizmin, akla ve bilime gösterilen büyük güven ile âleme müdahale etmeyen bir ulûhiyet anlayışından hareketle nefsin hevasına tabi olan felsefî bir akım olduğu söylenebilir. Buna göre deist, Tanrı’nın evreni yarattıktan sonra herhangi bir müdahalede bulunmadığına inanan, ilahi vahyi reddeden, ahlakî ve dinî açıdan doğru ve erdemli bir yaşamı sadece insan aklının sunabileceğini iddia eden kişi olmaktadır.

¹ Afşar Timuçin, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Bulut Yayınları, 2004), 502; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2013), 406.

² Emre Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm ve Eleştirisi”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 225-228.

³ Ahmet Cevizci, “Deizm”, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 228-255; Vahdettin Başçı, “Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (Mart 2018), 36; Şinasi Gündüz, “Giriş”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Komisyon (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 18-19.

⁴ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1990), 142; krş. Recep Ardoğan, *Deizm*, -Buhrandan Burhana- Günümüz Kelam Problemleri, ed. Recep Ardoğan (İstanbul: İstanbul Matbaası, 2017), 85.

⁵ Hüsametdin Erdem, “Deizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/110; Vezir Harman, “Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamından Akıl ve Alem Tasavvuru”, *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1(2017), 19.

⁶ Mehmet Ali Kirman, “Davet ile Deizm Arasında Sıkışan Gençlik”, *Yeni Usullerle İslâmî Tebliğ ve Temsil Milletlerarası İlmî Toplantı* (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 2019), 133; krş. Dorman, “Deizm ve Eleştirisi”, 218.

1. Deizm'in Tarihi Seyri

Deizm kelimesi bilindiği kadarıyla ilk olarak "Instruction Chrestienne" (Hıristiyan Öğretisi) adlı 1564 tarihli eserinde Calvinci ilahiyatçı Pierre Viret (ö. 1571) tarafından "Tanrı'nın yerin, göğün ve âlemin yaratıcısı olduğuna inanan fakat İsa Mesih'in öğretilerini reddedenler" anlamında "teizm"e karşıt bir terim olarak kullanılmıştır.⁷ Bununla birlikte Hıristiyan deistler olarak anılan bazı düşünürler ise, Hıristiyanlığa inanmakla birlikte aklın da aynı gerçeklere ulaşabileceği, bir tabii din kurabileceği ve nihayet Hıristiyanlık ile akıl arasında hiçbir çatışma olmayacağını kabul etmişlerdir.

Deizm, her ne kadar Berâhime,⁸ Sümeniyye⁹ ve Mekkeli müşriklerin inançlarıyla¹⁰ bir takım benzerlikler taşısa da ilk defa bu isimle felsefi bir doktrin olarak 17. yüzyıl Avrupa'sında İngiliz deizminin kurucusu olarak kabul edilen Cherbury'li Edward Lord Herbert (1583-1648)'in "De Religione Laici" isimli eseriyle dile getirilmiştir. O, Tanrı'nın ve ahiret hayatının varlığını kabul etmekle birlikte hümanist bir yaklaşımla kutsal metinlerin doğruluğunu reddetmiş, din adamlığı kurumunu şiddetle eleştirerek evrensel gerçekleri kavrama ve onları elde etme noktasında aklın yeterli olduğunu savunmuştur. Ona göre tarih boyunca insanların doğal yapıları, fıtratları ve zorunlu bilgileri aynıdır. Bundan dolayı insanlar vahiy ve peygamber gibi araçlara ihtiyaç duymadan Tanrıya ulaşabilirler.¹¹ Onun takipçisi Charles Blount (1654-1693) bir deist olduğunu açıkça beyan eden ilk düşünürdür. İntihar ettikten sonra aynı yıl yayımlanan *Summary Account of the Deist's Religion* adlı eseri deist fikirlerin yayılmasında çok büyük etkiye sahip olmuştur.¹²

Avrupa'da Arapça eserlerin Latinceye çevrilmesinin yanı sıra Rönesans ve Reform hareketlerinin de tetiklediği "Aydınlanma Çağı" denilen 17. ve 18. yüzyılda köklü değişimler yaşanmıştır. Bu dönemde başat rol oynayan filozoflar her ne kadar farklı düşüncelere sahip olsalar da Orta Çağ'daki dünya görüşüne karşı yeni bir dünya görüşü ortaya koyma, Kilisenin (din adamları) baskılarına karşı özgürlük mücadelesini sürdürme ve Hıristiyanlığa karşı dinî ritüellerden kurtulup akli ve bilimi öne çıkarma gibi hususlarda bir araya gelmişlerdir. Bu dönemin en önemli özelliği akla dayalı bir dünya düzeninde dinin yerini belirlemektir. Nitekim akıl

⁷ Hamdi Gündoğar, *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2022), 21; Mümin Köktaş, "Aydınlanma, Hıristiyanlık ve Deizm", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (2017), 143-158.

⁸ Abdulkâhir Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak ve Beyânü'l-Firkati'n-Nâciye* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977), 332; Ekrem Uysal, "Bâkallânî'nin Nübüvveti İspat Noktasında Berâhime'nin Eleştirilerine Verdiği Cevaplar," *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (2021/9) (İDEKTA), 66-68.

⁹ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, 346.

¹⁰ bk. er-Ra'd 13/16-18; el-Mü'minûn 23/83-89.

¹¹ Harman, "Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi", 19.

¹² bk. Wood, Allen W., "Kant'ın Deizmi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Necmettin Tan, 52/1 (2011), 328; Erdem, "Deizm", 9/110.

dinini vahye dayalı dinlerden daha güvenilir bulan Kant'ın (1724-1804) "Aklını kendin kullanma cesaretini göster!" ifadesi bu dönemin parolası kabul edilmiştir.¹³

Kutsal metinleri ya da peygamberleri reddeden ve dine rasyonel yaklaşan bu hareket en parlak dönemini Aydınlanma Çağı'nda İngiltere'de yaşamış ve İngiliz dinî düşüncesini etkilemiştir. Doğal teoloji ve deist özgür düşünmenin altın çağı olarak da adlandırılan bu hareketinen önemli temsilcileri arasında Edward Lord Herbert, Charles Blount, John Toland (1670-1722), Newton (1643-1727), Antony Collins (1676-1729), Thomas Wolston (1670-1733), Matthew Tindal (1657-1733), Thomas Morgan (1671-1743), Thomas Chubb (1679-1746), Samuel Reimarus (1694-1768), Voltaire (1694-1778), Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), Denis Diderot (1713-1784) ve Thomas Paine (1737-1809) gibi isimlerin bulunduğu belirtilmektedir.¹⁴

Bunlar arasında mesela fanatik bir deist olan Amerikalı Thomas Paine 1784 yılında yayımladığı *The Age of Reason* (akıl çağı) kitabında şöyle demektedir:

*"Ben Tanrı'ya inanıyorum ancak herhangi bir inancın Havra, Kilise veya Cami gibi mabedler/dinler tarafından belirleneceğine inanmıyorum. Benim kendi aklım benim mabedim/dinimdir. Sanki bütün dinler, insanları korkutup köleleştirerek güç devşiren ve ortaya kutsal kitaplar süren bir aklın ürünü gibi geliyor. Bunların her biri diğerini batıl inançlara sahip olmakla suçluyor. Ben bunların hiçbirisine inanmıyorum. Dünya benim vatanım, tüm insanlar kardeşim ve iyilik yapmak dinimdir."*¹⁵

Aslında bu düşünceler Hümanizmin, Deizmi ne kadar derin etkilediğini de göstermesi açısından önemlidir. Çünkü Paine göre bir peygambere vahiy gelse dahi diğer insanların bu vahyi kabul etmeleri şart değildir. Zira buradaki bilgi de bireyseldir. Bunun sonucunda Paine dinî inkar ederek aklı mutlak otorite kabul etmekte, kurtuluşun dinde değil; bilgi, akıl ve iyilikte olduğunu düşünmektedir.¹⁶

Bütün bunların dışında Deizm düşüncesinin ortaya çıkma nedenlerinden bir tanesi de Rönesans hareketleri sonucu ivme kazanan ancak kökleri antik Yunan dönemine kadar uzanan Hümanizm akımı olmuştur. Çünkü Hümanizm de evrendeki yaşam alanına Tanrı yerine insanı merkeze yerleştirmiş, aklı ve erdemi önclemiştir. İnsanın sınırsız özgürlüğe sahip olan en kıymetli varlık olduğunu kabul etmiş, din adamı ve dinî metinleri reddetmiştir. İnsanların dünyadan soyutlanmasına, özgürlüklerinin kısıtlanmasına ve din adamlarına itaat etmelerine karşı çıkmıştır. Protagoras'ın (M.Ö. 481-420) "*insan herşeyin ölçüsüdür*" sözü bu akımın özeti mahiyetindedir. Öyleyse Deizmin nübüvvet müessesesine karşı çıkıp vahyi reddetmesinde, kutsal metinlerdeki dinî öğretileri geçersiz görmesinde, aklı

¹³ bk. Başçı, "Deizm Kavramı", 34-35; Gündoğar, *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*, 24-25; Adnan Bülent Baloğlu, *Son Hırafe Deizm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 85-95.

¹⁴ bk. Gündoğar, *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*, 42-46; Harman, "Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi", 20-21.

¹⁵ Thomas Paine, *The Age of Reason* (Luxembourg: y. y., 1794), 2-5.

¹⁶ Şaban Ali Düzgün, "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin", *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 8-9.

kendine rehber edinmesinde, Kiliseye ağır eleştirilerin yapılmasında Hümanizmin etkisi göz ardı edilemez. Hatta Taylor'a göre hümanizmden sekülerizme geçiş sürecinde deizm basamak görevini yüklenmiştir. Montaigne (1533-1592), Shakespeare (1564-1616) ve Erasmus (1466-1536) bu akımın diğer önemli temsilcileri arasında zikredilebilir.¹⁷

Hıristiyan Avrupasında durum kısaca böyleyken İslâm tarihinde Allah'a iman etmekle birlikte nübüvveti inkar eden veya bâtnî tevillerle vahyin sınırlarını aşmaya çalışan Muammer b. Abbâd es-Sülemî (ö. 215/830), Ebû İsa el-Verrâk (ö. 247/861), Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. İshak er-Râvendî (ö. 301/913-14), Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925) gibi bazı şahsiyetlerin deist düşüncelere sahip oldukları kabul edilse bile birkaç istisnaya bakarak geçmişten bugüne İslâm coğrafyasında deizmin yaygın olduğunu söylemek doğru değildir.¹⁸ Bu konuyu Mehmet Aydın, "İslâm âleminde 'deizm' diyebileceğimiz bir akım yoktur. Belki deizmin bazı fikirlerine sahip birkaç düşünürden bahsedilebilir."¹⁹ şeklinde izah etmektedir. Ancak bu şahsiyetler hakkında farklı düşüncelerin varlığı da inkar edilemeyecek kadar kaynaklarda geçmektedir. Şöyle ki; Mu'tezile'nin ilk kelamcılarında biri olan Muammer b. Abbâd'ın tabiat ve illiyet alanındaki tabii zorunluluk düşüncesi Tanrı-âlem arasındaki ilişkiyi ortaya koyarken antik Yunan atomculuğunu andıracak deist bir yapı sergilemektedir. Âlemi tabii zorunluluk ilkesine bağlı olarak izah etmeye çalışan Muammer b. Abbâd'ın nübüvvetin temelini oluşturan ve doğüstü bir olay olan mucizeyi kabul etmediği belirtilmektedir.²⁰

İslâm dünyasında sapkın fikirleriyle temayüz etmiş ve deist anlayışın İslâm dünyasındaki öncülerinden birisi kabul edilen İbnü'r-Râvendî'nin de dinleri, peygamberleri ve mucizeleri inkar ettiği iddia edilmiştir.²¹ O, "ez-Zümürüüd" adlı eserinde Allah'ın insana yegane güç olarak akli verdiğini, aklın her şeyi çözebileceğini, akıl karşısında naklin aciz kaldığını, İslâm'ın akla aykırı olduğunu; mucizelerin uydurma, nübüvvetin gereksiz, bilimin de nübüvvet fikrine zıt

¹⁷ Turan Dikel, *İslâm'ın Atomik Evren Anlayışı ve Deizm Eleştirisi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2022), 155-159.

¹⁸ Vecihi Sönmez, "Nübüvveti Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r-Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 281. Bunların dışında fitratı savundukları için deizme kapı araladıkları iddia edilen Müslüman düşünürler arasında İmâm-ı Âzam, Kâdî Abdülcebâr, Râgıb İsfehânî, İzzuddin b. Abdulselâm, Bedreddin ez-Zerkeşi, Bedreddin Simâvî gibi tanınmış şahsiyetlerden de bahsedilmiştir. bk. Yaşar Nuri Öztürk, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm*, 6. Baskı (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2016), 107-143; Namık Kemal Okumuş, "Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 183.

¹⁹ Aydın, *Din Felsefesi*, 142-144; Hasan Peker, "Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8 (2018), 24.

²⁰ Fethi Kerim Kazanç, "Muammer b. Abbâd es-Sülemî", *İslâm Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, ed. Mehmet Azimli (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 19-20.

²¹ Sönmez, "İbnü'r-Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi", 280-284.

olduğunu ileri sürmüştü, ancak bu fikirlerini Hint kültürünün temsilcisi olan Brahmanlar'a söyletmiştir.²²

Deist anlayışın İslâm dünyasındaki başka bir şahsiyeti de Ebû Bekir er-Râzî'dir. Ona göre akıl, doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü bilmeye kadirdir. İnsanın Tanrı'yı tam anlamıyla bilebilmesi ve dinî en güzel şekilde yaşayabilmesi ancak akıl sayesinde mümkündür. Bazı insanların diğerlerinden üstün kılınması, bir takım imtiyazlar verilmesi veya peygamber olarak gönderilmesi bir haksızlıktır. Zira insanlar aynı akli melekelerle sahip olarak doğarlar ve daha sonraki zamanlarda özel kabiliyetleri, aldıkları eğitimler, yetişme şartları ve yaşadıkları coğrafya neticesinde birbirinden farklılık gösterirler. Ayrıca kimi zaman sonraki peygamber kendinden önce gönderilen peygamberden farklı hükümler koyabilmektedir. Râzî'ye göre şayet bu peygamberler aynı Tanrı tarafından gönderilmişler aralarında farklılıkların olmaması gerekirdi. Başka bir ifadeyle hikmet ve adalet gibi ilkelere sahip bir Tanrı'nın bazı insanları peygamber olarak göndermekle imtiyaz sahibi kıldığını ve bunun da hikmet ve adalet ilkelerine aykırı olduğunu iddia etmiştir. Aslında Tanrı'ya ulaşmanın en sağlam yolunun din değil de akıl olduğunu iddia eden Râzî'nin atomcu görüşü ve âlemin dinamik yapısı hakkındaki düşüncesine bakılarak Aristoteles'ten etkilendiği, âleme müdahale etmeyen pasif bir Tanrı anlayışına sahip olduğu söylenebilir.²³

Günümüzde ise deizmin temsilcisi olarak görülen The World Union of Deists (Dünya Deistler Birliği) adındaki oluşum doğanın Tanrı'sına inandıklarını ve esas olanın doğa dinî olduğunu kabul etmektedirler. Şiddete karşı durmaya, barışı tesis etmeye, iyi ve güzel olanı takdir etmeye çalıştıklarını iddia etmektedirler. Klasik deizm her ne kadar Kilise karşıtı olsa da kendisiyle aynı Tanrı'ya inanıyordu. Modern deizmde ise Tanrı bütün sorumluluklardan kendini soyutlamış, evrenin işleyişine müdahale etmeyen, insanlarla iletişim kurmayan, ölümden sonraki hayattan insanları azad etmiş bir yapıya sahiptir. Hayat tamamen kapitalizmin endüstriyel çarklarına bağlıdır ve insanın manevi köklerinden uzaklaşması gibi Tanrı'nın da âlemden kopuk olduğu bir yaşam tarzı hakimdir.²⁴

İngiliz teolog Samuel Clarke (1675-1729) deistlerin Tanrı-âlem düşüncelerini dört kategoride ele alarak değerlendirmiştir: Epikürcü ateistler olarak da tanımlanabilen birinci gruba göre Tanrı âlemi bir saat gibi kurduktan sonra onunla irtibatını koparmış, içindekilerle ilgilenmemiştir. İkinci gruba göre Tanrı evrende idare ve tasarruf sahibi olduğunu ancak iyilik veya kötülük gibi ahlaki değerler noktasında herhangi bir ifadesinin olmadığını iddia etmişlerdir. Bunları da mutlak ateizm ile ilişkilendirmektedir. Üçüncü gruptakiler ise ruhun ölümsüz olmadığına

²² Hayrani Altıntaş, "Dehriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/107-109; Öztürk, *Deizm*, 119-120; Harman, "Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi", 18; Uysal, "Bâkullânî'nin Nübüvveti İspat Noktasında Berâhime'nin Eleştirilerine Verdiği Cevaplar," 66-68.

²³ Mahmud Kaya, "Râzî Ebu Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/479-485.

²⁴ Gündoğar, *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*, 48-50.

ve ölümden sonraki ahiret hayatının olmayacağına; yapılan amellerin karşılıklarının beşeri yöntemlerle verileceğine inanmaktadır. Son grupta olan deistler Tanrı'nın ahlaki sıfatlarının varlığına; vahyi devre dışı bırakarak salt akılla gerçek bilgileri elde etmenin mümkün olmadığına; buna rağmen vahyi akıl süzgecinden geçirmenin zorunlu olduğuna; doğru olan bütün dinî ve ahlaki ilkeleri kabul etmek gerektiğine inanırlar.²⁵ Burada şunu ifade etmek gerekir ki deizm, âlemdeki kötülükleri bilimsel yollarla izah etmeye çalışırken ahlaki kötülükleri ise insanların akıllarını doğru bir şekilde kullanmamalarına bağlamaktadır. Dolayısıyla kötülüklerin asıl kaynağını insanların tabiat kanunlarına aykırı davranmaları olarak görmektedir.²⁶ Ayrıca Deist düşünürlerin ahlaki ilkeler konusunda da farklı görüşlere sahip oldukları görülmektedir. Mesela John Locke (1632-1704) ve Immanuel Kant'a göre akıl ahlaki ilkeleri belirlemede en temel ölçüt iken Voltaire bu ilkelerin Tanrı tarafından insanlara doğuştan verildiğini ifade etmektedir.²⁷

Kıscacası temelleri İlkçağda atılan, 1645'te İngiltere'de özellikle İngiliz deizminin babası olarak bilinen Lord Herbert'in etkisiyle gelişip Batı dünyasında yaygınlık kazanan, 17. ve 18. yüzyıllarda en parlak dönemine ulaşan,²⁸ günümüze ulaşınca kadar dinî, felsefî, sosyal ve bilimsel alanlarda etkisini devam ettiren, ancak 19. yüzyılda güç kaybeden ve "günümüzde geçmişteki saf ve cüretli şekliyle varlığını sürdüremeyen"²⁹ deizmin, "bugün başat bir felsefî ve dinî hareket olmaktan çıkmış" olduğu söylenebilir.³⁰

2. Deizmin Taraftar Bulma Nedenleri

Deizmin başta Avrupa, Hıristiyan âlemi ve sonrasında dünyanın değişik yerlerinde taraftar bulmasında iç içe girmiş ve birbiriyle bağlantılı birçok neden zikredilebilir. Ancak bunlar arasında daha çok temayüz etmiş nedenlerden bazılarını aktarmaya çalışacağız:

2.1. Din-Bilim Çatışması

Ortaçağ Hıristiyan düşüncesi genelde Aristo fiziği ve Batlamyus'un (108-168?) dünya merkezli güneş sistemini esas almaktaydı. Buna göre yerküre sabit iken güneş, ay, Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn'den oluşan yedi gezegen onun etrafında düzgün ve dairevi ölçülerle dönmekteydi. Ancak Nicolaus Copernicus (1473-1543) güneş merkezli bir teori ortaya atmış ve dünya dahil samanyolundaki

²⁵ Dikel, *Deizm Eleştirisi*, 55-59.

²⁶ bk. Harman, "Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi", 29-42.

²⁷ Dikel, *Deizm Eleştirisi*, 68-70.

²⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, 113, 132, 138, 140, 141.

²⁹ Erdem, "Deizm", 109-110.

³⁰ Mahsum AYTEPE, "Deizm-Bilim İlişkisi ve İslâm Düşüncesi", *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/1 (Bahar 2017), 113,119.

bütün gezegen ve yıldızların güneşin etrafında döndüğünü iddia etmiştir. Bu düşünce Kilisenin evren anlayışıyla çeliştiği için reddedilmiştir.³¹

Deizmin taraftar bulmasında özellikle ortaçağda kilisenin, dünya ve ahiret arasındaki dengeyi tam anlamıyla kuramaması, işlenen ilk/asli günah nedeniyle sonraki insanların günahkar ve suçlu doğduklarına inanılması, bundan dolayı cezanın öngörülmesi, kurtuluşun zühd hayatında olabileceğinin dayatılması³², öte yandan Kilise ve din adamlarının halka yönelik baskı ve uygulamaları, Tanrı ile insan arasına araçlar sokulması, Kilisenin Tanrı ve din adına bilim adamlarına müdahale etmesi ve bunun sonucunda iki taraf arasında onarılması mümkün olmayan çatışmaların meydana gelmesi gibi nedenler etkili olmuştur. Bunun bir örneği olarak İrlandalı John Toland *Christianity Not Mysterious* adlı eserinde kiliseyi eleştirdiği için İrlanda Avam Kamarası, kitabının yakılmasına ve Toland'ın tutuklanmasına karar vermiştir. Birçok yerde buna benzer durumların ortaya çıkması Ortaçağ Avrupası'nda toplumun tepkisine ve insanların Deizme yönelmelerine zemin hazırlamıştır. Zira Deizme göre, Tanrı bile dünyaya müdahale etmiyorsa, Kilisenin Tanrı adına bilime müdahalesi söz konusu olamazdı.³³ Bu dönemde, Yahudi inancında da görülen Tanrı ile insan arasındaki iktidar mücadelesi, insan lehine önemli bir mesafe kat etmiş ve nihayetinde Tanrı'nın iktidardan tamamen çıkarılması fikri olan Ateizme geçişin önünü açmıştır. René Descartes'ın (1596/1650) bu iktidar mücadelesinde Tanrı ile insanı keskin bir şekilde ayırması, bu geçişin teorik temellerini atmıştır. İlerleyen süreçte, Immanuel Kant'ın fenomen (nâsûfî) ve numen (lâhûfî) arasındaki ayrımı temel alarak Tanrı'yı yalnızca numenin bir meselesi olarak ele alması ve insan aklını, evrenin yasalarını keşfetme ve bu keşiflerden yarar sağlama görevine yönlendirmesi, Tanrı'nın ruhsal ve metafizik bir alana sıkıştırılmasına ve sonuç olarak Tanrı'nın inkarına varan bir düşünce yapısının oluşmasına neden olmuştur.³⁴

2.2. Tanrı'nın Yetkisini Kullanan Ruhban Sınıfı

Akla ve bilimsel verilere aykırı dinî ritüellerin semavî birer bilgiymiş gibi din adı altında halka dikte ettirilmesi, Hz. İsa'nın şahsını ilah seviyesine çıkarma gayreti, Hz. İsa'nın mucizelerini bağlamından kopararak aktarma, din adamlarının Tanrı ile insanlar arasında aracı kabul edilerek adeta peygamberlik makamında oldukları algısının oluşturulması, ortaya çıkan ruhban sınıfının keyfi tutumlarına rağmen bu sınıfı teşkil eden din adamlarının gizemli sırlara haiz oldukları inancının zihinlere

³¹ bk. Gündoğar, *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*, 38.

³² İbrahim Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 41.

³³ Aydın, *Din Felsefesi*, 141.

³⁴ Faruk Gün "Kelâm İlminde Metodoloji ve Problemlerin Dönemsel Doğuşu ve Gelişimi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2023), 362-363.

yerleştirilmesi,³⁵ herhangi bir vatandaşın papaz olmadan tek başına ibadet edememesi, günahlarına karşı tövbe ederek Tanrıdan bağışlanma dahi dileyememesi³⁶ gibi birçok yanlış yetki kullanımı ortaçağ Avrupa'sında deizmin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim Papa I. Nikola'ya göre, Hz. İsa Petrus'u birinci başkan tayin ederek yetkisini ona devretmiş; onun bu yetkisi de kesintisiz bir şekilde papalara intikal etmiştir. Buna göre Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi/temsilcisi olan Papa I. Nikola kendisini Hıristiyan âlemindeki en büyük otorite olarak görmüştür.³⁷ Papa'yı Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi kabul etmişler, kendilerine karşı çıkanlar için engizisyon mahkemeleri kurmuşlar, halk sefalet içinde kıvrılırken kendileri lüks ve şatafat içinde yüzmüşlerdir.³⁸

2.3. Ezoterik İnançlar

Miladi I. yüzyılda Hıristiyanlığın ikinci kurucusu ve gerçek mimarı kabul edilen Yahudi asıllı Pavlus'un (5-64/67?) Hz. İsa'nın peygamberliği ve gösterdiği mucizeleri noktasında bir taraftan Hıristiyanlığı adeta mucizeler dinine çevirmesi diğer taraftan da Yunan ve Roma'nın sır ve gizeme dayanan mitlerini Hıristiyanlığa dahil etme gayreti Hıristiyan teolojisini bilimden ve akli temellerden uzak bir yapıya taşımıştır. Öte yandan teslis inancı, Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu kabul etme ve onu ilahlaştırma, O'nun çarmıha gerildikten üç gün sonra göğe yükselmesi, ekmek-şarap ayini, asli günah/suç gibi anlayışlar bu dinî adeta sır ve gizeme dayalı inançlar yumağı haline getirmiştir. Bu aşamadan sonra Avrupa kiliseleri ve din adamları sürekli sır ve gizem dolu inançların, bid'at ve hurafelerin yaygınlaşmasında etkin rol almışlardır.³⁹

Neticede 18. yüzyıldan itibaren kutsal kitabı tahrif edilmiş bir dinin Tanrı adına konuşan din adamları dayattıkları yanlış politikalarla birçok insanın akli ilkelerin ve fıtratın kabul ettiği tek Tanrı inancı dışındaki bütün dinî ilkeleri reddetmelerine ve deizme yönelmelerine neden olmuşlardır.⁴⁰ Bundan dolayı John Toland Hıristiyanlığın din adamları tarafından servis edilen gizemli ve sırlı bilgilerden arındırılarak akla dayalı hale getirilmesi gerektiğini savunmuştur. Hıristiyanlığın hakikatlere zıt olduğunu, ezoterik ve gizemli yapısını belki de Tertullianus (160-225) "Ona inanıyorum, çünkü saçma" mottosuyla özetlemiş oluyordu.⁴¹

³⁵ Coşkun, "Modern Çağ Deizmi", 41, 49, 51, 63.

³⁶ Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 99.

³⁷ bk. Gündoğar, *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*, 33,35; İbrahim Halil Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (Haziran 2018), 791.

³⁸ Coşkun, "Modern Çağ Deizmi", 45-49.

³⁹ bk. Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din", 791.

⁴⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *İslâm Dini ve Tabii Din* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları,1998), 39.

⁴¹ Dorman, "Deizm ve Eleştirisi", 221-222.

2.4. Kurnazlık Teorisi

Bu teoriye göre insan ile Tanrı arasına giren “kurnaz araçlar” Tanrıyla insanları korkuttuktan sonra insanları bu durumdan ancak yine kendilerinin kurtarabileceklerine inandırarak onları kendilerine köle yaptılar.⁴²

Hıristiyan din adamları, kendilerinde sıradan insanlarda olmayan bazı sırların bulunduğunu topluma kabul ettirdikten sonra güç devşirme yoluna gittiler. Bunlar adeta Tanrıyla gizli bir bağlantı kurduklarını ve istedikleri kişiyi cezalandırabildikleri gibi istediklerinin cezasını indirebileceklerini de iddia ettiler. Nihayetinde çocukluk döneminde yapılan vaftiz ile başlayan bu baskı ve otoriter anlayış insanların ibadetleri, günah çıkartma seansları, evliliği, öldüğünde yapılan teçhiz ve tekfin işlemleriyle adeta doğumdan ölüme kadar din adamlarına bağlı kalmayı gerekli kılan bir yaşam tarzı ortaya çıkarmıştır ve adeta Hıristiyan din adamlarındaki bu yaklaşım, batı toplumunu deizm inancına sevk etmiştir.⁴³

Yukarıda zikredilenlerin dışında Rönesans ve reform hareketleri; Luther’in Katolik Kilisesine başkaldırması sonucu Protestanlığın ortaya çıkması; Avrupadaki dinî ve siyasi savaşlar; coğrafi keşifler ve bilimsel gelişmelerin dine olan etkileri deizmin ortaya çıkışını tetikleyen diğer nedenler olarak görülebilir.⁴⁴

3. Deizm’de Uluhiyyet Anlayışı

Deizmdeki en önemli konu hiç şüphesiz Tanrı tasavvurudur. Zira Tanrı’nın sadece kudret sıfatına odaklanan ve mutlak determinist bir sistem öngören Deizme göre Tanrı evreni yarattıktan sonra, değişmez yasalar koyarak evrende işleyen düzene müdahalede bulunmadığı gibi içindeki varlıklarla da iletişim kurmamıştır. Ancak bazı deistler Tanrının insan fiillerine müdahalede bulunma hakkının varlığını savunmuşlardır. Buna rağmen deistlerin kahir ekseriyeti Tanrıyı belli özelliklere bağlı bir saati ürettikten sonra devam eden süreçte ona müdahale etmeyen aşkın bir varlık şeklinde düşünmüşlerdir.⁴⁵ Onlara göre evren kendisine belirlenen yasalara göre işleyen bir sistemdir. Evrende yaratılan her şeyin bir nedeni vardır. Buradan hareketle insan aklını kullanarak evrendeki her şeyin nedenini sorgulamak suretiyle “ilk neden”e veya “ilk muharrik”e varabilir ki bu da nedeni bulunmayan Tanrı’dır.

Deizmin Tanrı anlayışını antikçağ düşünürlerinden Aristoteles’e kadar geriye götürenler de olmuştur.⁴⁶ Çünkü Aristo’nun “el-muharrükü’l-evvel” ilkesi dahilinde olan Tanrı anlayışında ilahi hikmet, kaza ve kader gibi düşünceler yoktur. Aynı şekilde Aristo metafiziğinde kendisi hareket etmemekle birlikte her şeyin ilk hareket

⁴² Düzgün, “Deizm”, 8-9.

⁴³ Coşkun, “Modern Çağ Deizmi”, 41, 49, 51, 63; Gündoğar, *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*, 36.

⁴⁴ Dorman, “Deizm ve Eleştirisi”, 221-222.

⁴⁵ Mehmet Vural, *İslâm Felsefesi Sözlüğü* (Ankara: Elis Yayınları, 2011), 128; Şaban Ali Düzgün, “Varlık”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 216-217.

⁴⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, 140.

ettiricisi olan Tanrı, evrende olup bitenlerden habersizdir.⁴⁷ Öte yandan Galileo (1564-1642), Harvey (1578-1657) ve Newton gibi isimleri de unutmamak gerekir. Çünkü onlara göre de Tanrı, sonsuz kudretiyle evreni öyle muazzam bir şekilde yaratıp mükemmel kurallarla donatmıştır ki daha sonra ona herhangi bir müdahale etme ihtiyacı hissetmemiştir. Durum böyle olunca Tanrının peygamber göndermesine ve kitaplar indirmesine gerek kalmaksızın hem insanlarla hem de âlemdeki diğer varlıklarla ilişkisini koparan bir Tanrı-evren tasavvuru geliştirmiştir.⁴⁸

Hıristiyan din adamlarının kendi arzularına göre tahrif ettikleri metinleri Tanrı'nın kelamı olarak sunmaları, kendilerine karşı çıkan insanlara uyguladıkları cezaları veya engizisyon mahkemelerinde verdikleri idam kararlarını Tanrı'nın iradesine bağlamaları deistler tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Bundan dolayı Paine, Deizmi tek gerçek din olarak tanımlarken Descartes Tanrı'yı Kilisenin tanıttığı karmaşık yapıdaki bir varlıktan ziyade akli ilkelerle tespit etmenin daha doğru olacağını dile getirmiştir.⁴⁹

Sonraki dönemlerde felsefi gelişmelere ve bilimsel teorilere karşı kutsal kitabın ve Kilisenin olumsuz tepkisi, Hıristiyanlığın teslis ve asli günah inancı gibi akla aykırı görülen özelliklerden uzak tutularak özüne dönüştürülme gayretleri Deizmde Tanrı tasavvurunun daha popüler olmasına sebep olmuştur.⁵⁰ Ancak Deistlerin ortaya koydukları Tanrı tasavvuruna göre de; evrenin varlığını yokluğuna tercih eden ve içindekilerle birlikte mükemmel bir şekilde yaratan "irade" ve "kudret" sahibi bir Tanrı vardır. Aynı şekilde bu evrene değişmez yasalar ve mükemmel kurallar koyması O'nun "ilim" ve "hikmet" sahibi olduğunu; kendisine nankörlük yapanlara dahi sayısız nimetler bahşederek acıması "rahmân" ve "rahîm" sıfatlarını göstermektedir.⁵¹

4. Deizm'de Nübüvvet Anlayışı

Evreni yoktan var eden bir Yaratıcının varlığını kabul etmekle birlikte nübüvveti inkâr eden veya ona şüpheyle yaklaşan Deizm, Hıristiyan dünyasında 16. yüzyıldan itibaren geleneksel inançlardan sapan düşünürler için kullanılmaya başlanmıştır.⁵²

⁴⁷ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015), 257; Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 116.

⁴⁸ Çağfer Karadaş, "Deizm ve Ateizmi Besleyen Önemli Bir Faktör İbadetsizlik", *Modern Çağın İnanç Sorunları*, ed. Fatih Kurt (İstanbul: DİB Yayınları, 2019), 62-63; Düzgün, "Varlık", 216-217.

⁴⁹ Dikel, *Deizm Eleştirisi*, 81-86; Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 87-91.

⁵⁰ Peker, "Deizm ve Yayılımı Üzerine", 21.

⁵¹ bk. Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din", 793-794.

⁵² Erdem, "Deizm", 109.

Lord Herbert, John Locke ve John Toland gibi deistler vahyin insan aklından üstün olduğunu ve akıl ile çelişmeyen akıl üstü bazı bilgiler aktarabileceğini kabul etmişlerdir. Ancak Herbert'e göre insan yanılma ve aldatılmaya açık olduğu için vahiy olgusunu dahi aklın süzgecinden geçirmesi ilk yaratılıştaki fitratına daha uygundur. Çünkü akıl insana doğuştan bahşedilmiş olup gerçek ile hayalin, kesin ile zannın ayırımını sağlayan bir içgüdüdür. Locke da akıl olmadan vahyin kabul edilmesi hem aklın hem de vahyin reddedilmesine ve insanların arzularına göre hareket etmesine neden olacağına işaret etmektedir.⁵³

J. J. Rousseau, insandaki tabii melekelere (fitrat) vahyi anlamaya kafi geldiğini ifade ederken Thomas Paine gerçek vahyin gözlemlere dayalı olduğunu ancak insanların bunu Eski ve Yeni Ahid gibi yazılı metinleri yanlış yorumladıklarını savunmuştur. Bunlara göre dinî tahrif edenler din adamları olup birçok teolojik dogmalar ile mucizeleri kendilerine göre kurgulayıp uydurmuşlardır.⁵⁴ Voltaire, J. J. Rousseau, Jean Bodin (1530-1596) ve Thomas Paine'nin de aralarında bulunduğu birçok batılı düşünürün göre vahiy kaynaklı kabul edilen geleneksel dinler birbirlerini inkar etmekte ve insanlar arasında birçok zulüm ve savaşlara neden olmaktadır. Bunların birbirleriyle yarışarcasına anlattıkları akıl üstü ve harikulade olaylar vahiy anlayışını olumsuz yönde etkilemiştir. Doğal olarak böyle bir vahyi getiren peygamberlerin gönderiliş nedeni de anlamsız görülmüş özellikle Hz. İsa'nın varlığı ve kişiliği Tanrı-insan veya yarı Tanrı-yarı insan çerçevesinde mito-teolojik karakterde tartışılmıştır. Ayrıca doğadaki her eserin mucize kabul edilmesi gerektiği noktasından hareketle Tanrı'nın doğa dışı mucizeler göndermesinin anlamsız olacağını dile getirmişlerdir. Neticede bu ve benzeri yaklaşımlardan dolayı tek veya çok tanrılı bütün dinler gereksiz görülmüştür.⁵⁵

Öte yandan Paine Hıristiyan teolojisinde geçen Hz. Meryem'in Tanrı tarafından hamile bırakılması ve Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olarak gösterilmesi olayını net bir şekilde reddederek bunun pagan inancına dayandığını vurgular. Aynı şekilde insanların günahlarını Tanrı'ya atfeden Yahudi inancına da karşı çıkarak Tevrat'ın kötülüğün kaynağı olduğunu, dine ve Tanrı'ya iftiralar barındırdığını iddia eder. Ona göre Tanrı'nın insan gibi konuşması, peygamberlerin hatasız olması, insanların araçlar (din adamları) vasıtasıyla Tanrı'yla iletişim kurabilmeleri kabul edilemez. Tanrı bütün insanlara eşit mesafede olup hiçbir insanı diğerlerinden ayrı tutmamıştır.⁵⁶

Hıristiyan teolojisinde Hz. İsa'nın sözlerinin Tanrı'nın kelamı olarak kabul edilmesi ve kutsal metinlere din adamlarının kendi emelleri doğrultusunda müdahale etmeleri sonrasında bütün bu tahriflerin vahiy doğrultusunda halka arz

⁵³ Dikel, *Deizm Eleştirisi*, 152-153.

⁵⁴ Dorman, "Deizm ve Eleştirisi", 60-61.

⁵⁵ Ersan Özten, "Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç", *Din Karşılığı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 262.

⁵⁶ Paine, *The Age of Reason*, 5-8; Dikel, *Deizm Eleştirisi*, 153-154.

edilmesi vahye olan güvenin zedelenmesine ve nihayetinde vahyin reddedilmesine neden olmuştur.

Konuyla ilgili olarak Thomas Aquinas (1225-1274) vahyin akıl üstü bilgiler verebileceğini ancak bunların da akla ters olmaması gerektiğini söylerken Edward Herbert vahyin varlığını kabul etmekte ve onu “bildirilmiş gerçeklik” olarak tanımlamaktadır. Ona göre bir vahyin gerçekleşebilmesi için bütün insanlara aracısız ulaştırılması, iyilikleri öngörmesi, ilahi lütfu mazhar olabilmek için dua gibi yollar içermesi ve kutsal ruhun nefesinin ardından hissedilir olması gerekir. Öte yandan J.J. Rousseau da “doğa kitabı”nı okuyarak Yüce Yaratıcıya ulaşım O’nu tanıyabileceğini, hiçbir insanın olmadığı ıssız bir yerde dahi muhakeme gücü ve akli melekeler vasıtasıyla yapılması gereken vazifelerin bilineceğini iddia ederek peygamberlerin getireceği bilgilerin bunların fevkinde olmayacaklarını belirtmiştir. Halbuki evrensel değerler Tanrı’nın emir ve nehiyelerinin bir peygamber tarafından bildirilmesiyle gerçekleşmektedir. Ancak deizmde peygamber inancı olmadığı için bu değerlerin temellendirilmesi mümkün olmamaktadır. Sadece akıl temel alındığında ise herkesin ortak kabul ettiği akıl üstü bir makam olması gerekir ki bu da peygamber tarafından ortaya konulan ilahi vahiydir.⁵⁷ Sonuç itibarıyla kısaca şunu söylemek mümkündür: “Allah peygamber göndermiştir ve insanlardan da onlara inanmalarını istemiştir.”⁵⁸

5. Deizm’de Ahiret İnancı

Bütün ilahi dinlerle birlikte birçok inançta dünya hayatından sonra ahiret hayatının var olduğu, bunun akıl ve fitrat tarafından da kabul edildiği belirtilmiştir. Çünkü her insanın yaratılış gayesini bilmesi, kendisini yoktan var edeni tanınması ve ona göre hareket etmesi gerekir. Zira hayatın, sadece doğum ile ölüm arasındaki bir zaman dilimini kapsamasına ve sonrasında hiçbir yaşamın olmamasına inanmak, “beni kim yarattı?”, “neden yarattı?” ve “ben nereye gideceğim” şeklindeki soruları cevapsız bırakmak demektir.⁵⁹

Deistler ahiretin varlığı konusunda farklı yönelimlere sahiptirler. Edward Herbert gibi bazı deistler dünyadaki iyi veya kötü fiillerin karşılığını hakıyla görebilmek için ahiret hayatının olması gerektiğini, Tanrı’nın iyi insanları ödüllendireceğini kötü insanları da cezalandıracağını savunmuşlardır. Anthony Collins gibi deistler de ruhun maddi olduğunu ve onun ölümüyle yaşamın son bulduğunu, bütün amellerin karşılığının dünyada gerçekleştiğini iddia ederek ahiret düşüncesine karşı çıkmıştır. Ahireti inkar eden deistlere bu açıdan bakıldığında reenkarnasyona inananlarla ortak paydada buluştukları görülmektedir. Lord Viscount Bolingbroke (1678-1751) gibi düşünen birtakım deistler ise ahiretin varlığı

⁵⁷ Özten, “Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç”, 260-261; krş. Gündoğar, *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*, 63-64, 84-85.

⁵⁸ Düzgün, “Deizm”, 13.

⁵⁹ bk. Erdoğan, “Deizm ve Tabii Din”, 800.

hakkında ciddi şüphelere sahiptirler. Onlara göre ahiret olsa dahi herhangi bir cezalandırma olmayacaktır. Zira cehennemle korkutmak halkın aklını uyutmaya yönelik ifadeler olup Hz. Musa dahi bu öğretilere inanmamıştır. Bu inançlar eski Mısırlılardan, Yahudi ve Hıristiyanlara geçmiştir.⁶⁰ Mesela dinsel yargılara karşı aklı ölçüt olarak kilise ve öğretilerini sert bir dille eleştiren Voltaire'e göre Hz. Musa'nın öğretileri sadece bu dünya için olup Yahudilere dünya hayatından sonrası için herhangi bir şey de söylememiş, onları cennetle müjdelememiş, cehennemle korkutmamıştır.⁶¹ Öte yandan bazı deistlerin ise bu konuda agnostik bir tavır içinde oldukları da iddia edilmiştir.⁶²

Neticede deistlerin vahyi reddettikleri, ahiret âlemi ve meleklerin varlığı gibi gaybî bilgilere iman etmedikleri görülmektedir. Tanrı-insan iletişiminin olmadığını söylemelerinin pratikteki anlamı ise Tanrı ile ilgili tüm sıfatların işlevsiz olması anlamına gelmektedir.⁶³ Bu bağlamda ahireti inkar eden, peygambere ve gösterdiği mucizelere inanmayan bir düşünce yapısı kavram olarak Tanrı fikrine yer verse dahi herhangi bir değerinin olmadığı ortaya çıkmaktadır.⁶⁴

6. Kelâmî Açından Eleştiriler

1- Deizmin dinî yönü bulunmakla birlikte felsefeyle ilişkilendirilerek özellikle gençler arasında çok büyük yaygınlık kazandığını iddia etmek tutarlı görünmemektedir. Zira hem toplumda hem de gençler arasında felsefeyle uğraşanların sayısı her zaman azınlıkta kalmıştır. Deizm düşüncesini savunanların çoğu dahi felsefî açıdan incelemedikleri hatta "Deist olarak kabul edilen yazarların büyük çoğunluğunun filozof olmadığı"⁶⁵ göz önünde bulundurulduğunda böyle bir iddianın gerçekleri yansıtmadığı ortaya çıkacaktır.⁶⁶

Konuya örnek olması açısından 2017 yılında Mehmet Ali Kulat başkanlığındaki MAK Danışmanlık Şirketi tarafından "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dinî Değerlere Bakışı" adıyla yapılan çalışmada ülkemizdeki vatandaşların % 4'ü Ateist; %9'u Peygamberlere ve ahiret gününe inanmadığı tespit edilmiştir.⁶⁷ Aynı şekilde Zübeyir Nişancı'nın yürütücülüğünde yapılan ve 24 Mart 2023'te

⁶⁰ Gündoğar, *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*, 65-67; Mehmet Akif Altunışık, "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 19/2, (2019), 631. Reenkarnasyon hakkında geniş bilgi için bk. Ekrem Uysal, "Ahiret İnancı IV", *Sistemantik Yaklaşımla Kelâm Araştırmaları I-II*, ed. Ekrem Uysal (İstanbul: Klm Yayınları, 2021), 519.

⁶¹ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lütfi Ay, (İstanbul: M.E.B. Yayınları, 2001), 1/19.

⁶² Dorman, "Deizm ve Eleştirisi", 228; bk. Ekrem Uysal, "İnkarcı Akımlar", *Sistemantik Yaklaşımla Kelâm Araştırmaları I-II*, ed. Ekrem Uysal (İstanbul: Klm Yayınları, 2021), 78-80.

⁶³ Düzgün, "Deizm", 4.

⁶⁴ Muhammed Altaytaş, *Çağdaş İnkarcılık*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2007), 33.

⁶⁵ Dorman, "Deizm ve Eleştirisi", 217.

⁶⁶ Peker, "Deizm ve Yayılımı Üzerine", 28.

⁶⁷ Mehmet Ali Kulat, *Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı*, (Ankara: Mak Danışmanlık, 2017), 4, 8, 10.

yayımlanan “Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık” adlı araştırmaya göre; Allah inancı olmayanların toplam nüfusa oranının %5,7 olduğu görülmüştür. Bunun %1,5’inin ateistler; %2,5’inin agnostikler; %1,7’sinin ise deistlerden meydana geldiği gözlemlenmiştir. Dolayısıyla Türkiye genelinde deizmin çokça yaygınlık kazandığı iddiası doğru değildir. Ayrıca üniversite öğrencilerinin kendini deizme; yüksek lisans ve doktora eğitimi görenlerin ise kendilerini ateizme daha yakın hissettikleri tespit edilmiştir. Tüm eğitim grupları içerisinde üniversite öğrencilerinin %15’i kendisini deist kimliğine daha yakın hissederken; ateist kimliğine ise kendilerini yakın hisseden üniversite öğrencilerinin oranı %5 iken yüksek lisans veya doktora mezunları arasında %11 olarak tespit edilmiştir.⁶⁸ Belki de anketin en çarpıcı sonucu budur. Yani eğitim seviyesi arttıkça seküler kimlikler (deizm, ateizm, agnostizm vs.) güç kazanırken dindarlık oranı düşmeye devam etmiştir. Diğer bir ifadeyle “pozitivist eğitim” oranı ve dindarlık arasında ters orantı meydana gelmiştir.

2- Deizm’de evreni yaratan, onu saat gibi kuran, onun idaresini üstlenen ve ona değişmez kurallar koyan yüce bir Tanrı inancıyla birlikte evrene müdahale etmeyen, onunla ilgilenmeyen, orada olup biten şeylerden habersiz tamamen pasif/aciz bir Tanrı düşüncesi de mevcuttur. Deistlere göre Tanrı âlemi yarattığı andan itibaren onun düzenini kalıcı bir şekilde devam ettirecek kanunlar var etmiş, insanı da bu kanunları anlayabilecek bir akıl yapısıyla yaratmıştır. Bu akıl sayesinde hem Tanrı’nın varlığını bilecek hem de ona iyi bir kul olacaktır.

Burada asıl problem deistlerin böyle bir yargıya hangi akli ilkelere göre nasıl vardıklarındır. Böyle bir soruya üç şekilde cevap vermek mümkündür: Tanrı ya acizliğinden dolayı müdahale edemiyor veya kendisi yarattığı evreni ve içindekileri başıboş bırakıp onlara müdahaleyi murat etmiyordur. Ya da her şeye kuralını belleterek irade sahibi insanları da yaptıklarından dolayı sorumlu tutuyordur. İlk iki duruma göre Tanrı’ya acizlik atfetmek veya yarattığı evrenden ilgi ve alakasını kestğini düşünmek gerekecektir ki bu muhaldir. Öyleyse üçüncü durumun en mantıklı olduğu ortaya çıkacaktır.

İslâm’a göre âlemdaki düzen ve nizam Allah’ın “meşîet”ine bağlı olduğu için mutlak olarak O, koymuş olduğu âdetullah ve sünnetullah yasalarına göre âleme ve içindekilere her an müdahale eden, her şeyi irade ve idare eden, alîm ve kadîr olandır. Dolayısıyla Allah-âlem ilişkisi, Deizmin düşünce yapısından çok farklıdır. Allah’ı âlemden ve insandan uzaklaştıran deist düşüncenin aksine Allah “yerin ve göklerin nurudur”⁶⁹, “dua edenin duasına icabet edendir”⁷⁰, insana “şah damarından daha yakındır”⁷¹, “Göklerde ve yerde ne varsa O’ndan ister, O, her an başka bir

⁶⁸ Zübeyir Nişancı, *Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık*, (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2023), 27-33.

⁶⁹ Nûr 24/35.

⁷⁰ Bakara 2/186.

⁷¹ Kâf 50/16.

iştedir"⁷², "O'nun varlığı kendinden olup bütün kainatı yönetendir"⁷³ ayetleri bunun en güzel ifadesidir.

Newton tarafından formüle edilen ve evrenin mükemmel mekanizmaya sahip bir saat gibi kurulmuş olması nedeniyle ona müdahale etmenin gereksiz olduğu fikri deistler tarafından güçlü bir şekilde kullanılmaktadır. Ancak bu düşüncelerini İngiliz teolog Samuel Clarke şöyle eleştirmektedir: "Newton şunu göremedi: Saatçi parçaları yapar. Oysa Allah parçaları yapmanın ötesinde, bu parçaları çalıştıran kanunları/sistemi yapandır. Doğa yasaları, sürekli itilip kakılan maddenin güçlerini tanımlamaz; tersine yasalar Tanrı'nın ilahi kudretinin işleme tarzlarını gösterir. Dolayısıyla saati değil koyduğu kanunları gözetmektedir. Kanunların çiğnenmesini istemiyor, dolayısıyla Tanrı'nın yarattığı evrenle ilişkili olmasını düşünmemiz ahlaken zorunludur."⁷⁴

Clarke konuyla ilgili düşüncelerini şöyle devam ettirmektedir: "İlk olarak bilim, maddenin doğası ve tabii olduğu kanunları kendi kendine yaratmasının imkansız olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla onunla sürekli ilgilenen Tanrı'ya gereksinim duymaktadır. İkinci olarak, dünyada olup bitenle ilgilenmeyen bir Tanrı, olup bitenin bilgisine, olup biteni etkileyecek bir kudrete, gerektiğinde müdahil olacak bir irade ve hikmete sahip değildir demektir. Böyle bir Tanrı tasavvurunun kabul edilecek bir tarafı olmadığı açıktır."⁷⁵

3- Deizme göre âlem aşılmaz ve değişmez kurallar çerçevesinde varlığını devam ettirmektedir. Bu açıdan bakıldığında katı bir determinist düşüncenin hakim olduğu görülmektedir. Diğer taraftan insana sınırsız özgürlük, fiillerinde tam bir hürriyet tanınmış ve bütün kontrol ve sorumluluk akla yüklenmiştir. Böylece insan Tanrı'nın kendisine yüklediği dinî ve ahlaki bütün sorumluluklardan kurtulmuş, hesap verme noktasından sıyrılmış oluyordu. Helal-haram, iyi-kötü veya doğru-yanlış hükümlerine bakmadan yaptığı her haksızlık veya kötülüğü uhrevi bir cezanın olmayacağı düşüncesinin vermiş olduğu rahatlıkla kendince mübah görmüştür. Esasında akl-ı selim ve vicdan sahibi insanların bunu kabul etmesi mümkün değildir. Fakat ne yazık ki deist düşünce Allah'ın evrene ve beşeriyete müdahalesini kabul etmemekle insanı kontrol altında tutacak yegane müeyyideyi ortadan kaldırmış ve ona sınırsız ve sorumsuz bir özgürlük tanımıştır. Bu da insanlar arasında kontrolsüz güçlerin oluşmasına, milyonlarca insanın ölümüne veya haksızlığa uğramasına neden olmuştur. Halbuki bütün insanlar yaşamları boyunca sorumluluklarını yerine getirmekle mükelleftir, bunun sınırları da ancak beşer üstü ilahi bir vahiy ile belirlenebilir ki onun mercii de Tanrı'dır.⁷⁶

⁷² Rahmân 55/29.

⁷³ Bakara 2/255.

⁷⁴ Düzgün, "Deizm", 11.

⁷⁵ Düzgün, "Deizm", 2-3.

⁷⁶ Hamdi Gündoğar, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 30-33, 35.

Nihayetinde akıl ve şuur sahibi insanın yaşadığı süre içerisinde yaratılış gayesini unutarak yaptıklarından sorumlu tutulmaması,⁷⁷ ölümün yokluk olarak kabul edilip ahiret hayatının reddedilmesi, hayatın oyun, eğlence ve nefsanî arzuları tatmin etmekten ibaret görülmesi akıl, mantık ve hikmet açısından izah edilemez.

4- Deizm öncelikle insana sınırsız özgürlük vermek suretiyle aslında Allah'a karşı sorumsuzluğa sürüklemiştir. Daha sonra nübüvveti inkar ederek peygamberlerin otoriterliğini reddetmiştir. Bunun sonucunda insanoğlu aklını bazen tanrılaştırmış, bazen de peygamber makamına konumlandırmıştır.⁷⁸ Halbuki peygamberler insanların yaşamlarını sürdürürken ihtiyaç duyacakları inanç, ibadet, ahlak ve sosyal değerleri sunmaya çalışmışlardır. Allah da peygamberler tarafından sunulan bu değerlerin insanlar tarafından anlaşılabilmesi için akıl nimetini lütfetmiştir.

Öte yandan deizm ile Cahiliye dönemi Arapların inanç dünyası arasında benzerlik bulunmaktadır. Zira o dönemde Araplar "cahiliye şirki" denilen ve Allah'ın bütün yerleri ve gökleri (evren) yarattığına iman etmekle birlikte putlara taparak O'na ortak koşar, ahireti inkar eder, yeri gelince nübüvveti ve peygamberi de eleştirmekten geri durmazlardı.⁷⁹

5- Deizmin en yaygın anlamlarından birisi de "herhangi bir dinî inancın reddedilmesi"⁸⁰ şeklindedir. Burada hayatı vahye dayalı dinsel verilere göre yaşamama düşüncesi hakimdir. Ancak bu alanda birçok çalışma yapan Yaşar Nuri Öztürk ve onun takipçileri deizmi takip edilecek alternatif yollardan biri olarak takdim etme gayretinde olup onu "şirk riskinden kurtulmak için günahı göğüslemeyi göze alanların yolu"⁸¹ ve "Allah'a imanı samimiyetle korumak ve dinî temsil ettiğini söyleyen sahtekar, riyakar düzenbazların yaşadıkları riyakarlıklara bulaşmamak için günlük hayatı dinsel verilere göre yaşamaktan uzak kalmaktır"⁸² şeklinde tanımlamışlardır.

Hemen belirtelim ki deizmi; "şirk riskinden kurtulmak için" şeklinde tanımlamak çok dikkat çekicidir. Bu şekilde açıkça kavram kargaşası üzerinden bu insanların bilinçaltına Deizm güzellikleri yerleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Dolayısıyla böyle bir tanıımı yapan kimseye şu soruların sorulması gerekir:

- a. Deist olanlardan hangisi şirk endişesinden dolayı evreni yaratan tek bir Tanrı'ya inanmıştır?
- b. Deistlerin problemleri arasında şirk konusu var mıdır?

⁷⁷ bk. Ankebût 29/2.

⁷⁸ Gündoğar, "Aklın Tanrılaştırılması", 35.

⁷⁹ Altaytaş, *Çağdaş İnkarcılık*, 33.

⁸⁰ Dorman, "Deizm ve Eleştirisi", 217.

⁸¹ Öztürk, *Deizm*, 16.

⁸² Öztürk, *Deizm*, 53.

- c. Deistler şirk kıyısında gezinip duran ve şirke düşmemek için Deizme sarılan insanlardan mı oluşmaktadır?
- d. "Günahı göğüslemeyi göze alanların yolu" derken insanları Deizme yönelik bir cesaretlendirme ve teşvik yok mudur?
- e. Sahtekâr ve riyakâr insanlardan uzaklaşmanın çözüm yolu "dinsel verilere göre yaşamaktan uzak kalmak" mıdır?
- f. Bir insanın yaptığı hatanın faturasını dine kesmek etik bir davranış mıdır?

Yukarıdaki soruların her biri Deizm için yapılan böyle bir tanım ile reeldeki Deizm düşüncesi arasında bir uyumun olmadığını ortaya koymaktadır. Deist insanlarda, vahye göre değil akla göre bir Tanrı inancı vardır. Yani deist, genel anlamıyla dinin Tanrısına veya Tanrının dinine inanan birisi değildir

6- Ortaçağ Avrupasından Aydınlanma çağına geçişte Batıdaki Hıristiyan dünyasının kendi içinde yaşadığı bunalımların sonucu olan deizmin İslâm düşünce geleneğinde herhangi bir karşılığı yoktur. Zira dua ve ibadet gibi dinsel birçok ritüelin olmadığı Deizmin pratik anlamda Tanrı düşüncesi dışında Ateizmden farkı neredeyse yok gibidir. Bundan dolayı çoğu deist aslında ateist olarak kabul edilmiştir. En önemli deistlerden biri kabul edilen Denis Diderot'un "Deist, ateist olmaya ömrü yetmeyen kişidir" sözü bunu açıklar mahiyettedir.⁸³

Deistlerin en popüler sloganı haline gelen "Dünya vatanım, tüm insanlar kardeşim ve iyilik yapmak dinimdir" sözü ideolojik bir söylemdir. "İslâm dinî bana mantıksız gelmeye başladı" veya "Kendi aklıma güvenerek deist olmaya karar verdim" diyenlerin bu sözleri de hem ideolojik hem zihin kargaşası hem de bir boşluk ve arayışın tezahürüdür. Bu sözler, sorumluluktan kaçan insanların ruh halini yansıtmaktadır.⁸⁴

Bazı deistler ibadet etmek için mabetlere ihtiyaç olmadığını savunmuşlardır. Tanrı-evren ilişkisinde ahlaka yer olmadığını, insanların Tanrı'ya yönelerek yaptıkları duaların O'nun iradesini değiştirmeyeceğini iddia etmişlerdir. Bundan dolayı dua ettiği halde duası kabul olmayan insanların şunu bilmesi gerekir ki; Tanrı'nın iradesi tek tek kişilerin dua ve arzularına değil, evrendeki kozmik olaylara hitap eder.⁸⁵

Doğal ahlak yasalarını savunan Anthony Shaftesbury'a (1671-1713) göre insanlar sadece doğal ahlak üzerine aynı zamanda doğal bir inanç üzerine dünyaya gelirler. Geleneksel dinlerin dikte ettirdiği cennet ve cehenneme dayalı ümit ve korkular doğal ahlakın bozulmasına neden olmuştur. Ona göre en güzel eylemler

⁸³ Altaytaş, *Çağdaş İnkarcılık*, 32-33.

⁸⁴ Başçı, "Deizm Kavramı", 36.

⁸⁵ Düzgün, "Deizm", 2.

doğal olanlarıdır ve insanlar da doğal ahlaki ilkeleri fitratları gereği kavrama kabiliyetine sahiptirler.⁸⁶

Clarke son derece haklı olarak deizmi eleştirirken bu konuda şunları söylemektedir: Bunlar ahlakın ezeli sabit ilişkiler meselesi olduğunu anlamamışlar ve Tanrı'nın sıfatlarındaki ahlaki niteliği inkar etmenin Tanrı'nın ya hikmetinin ya da kudretinin inkarını gerektirdiğini kavramamışlardır.⁸⁷

Bütün insanlara en güzel ahlaki ilkeleri sunan İslâm'da yeryüzü bütün Müslümanlara mescit kabul edilmekle birlikte ilk mescidin Kabe olduğu belirtilmiştir. Buna rağmen ibadet yerlerinin belirlenmesi ve şartlara uygun hale getirilmesi noktasında bütün dinlerde belli mekanlar inşa edilmiş, buralarda yapılacak toplu ibadetler teşvik edilmiş ve bunlar o dinin simgesi ve sembolü haline getirilmiştir.

Dua etmek gelecekle ilgili bir beklenti veya bir talep ifade etmektedir. Evrene ve insana müdahale etmeyen bir Tanrı'ya dua etmek bir tutarsızlık değil midir? Öte yandan çoğunluğu ahiret âlemine iman etmediği halde bu dünyada yaşananların karşılığını nerede, nasıl ve neye göre Tanrı'dan talep edecekler?

7- Dünyanın dört bir tarafında varlık gösteren birtakım marjinal grupların özellikle dinî argümanları kullanarak masum insan, çocuk ve kadınları katletmek suretiyle şiddet yanlısı faaliyetler gerçekleştirmesi; insanların ırk, dil, din ve renklerine göre sınıflandırılması; yanlış yönetimler, kurumsallaşamama, ehliyet ve liyakat ilkesinin unutulması, zihniyet yanlışları, ırkçılık ve taassup gibi negatif oluşumlar insanların dine tepki göstererek Deizme yönelmesine neden olmuştur.⁸⁸

Yeryüzündeki doğal afet ve felaketler ile insanların yaşadıkları zulüm, haksızlık ve kötülöklere bakarak bunların mahiyetini tam anlamadan Deizme yönelmek; dinin insanları köleleştirdiğini iddia etmek; dinî ritüellerin akla ve bilime aykırı olduğuna inanmak tam anlamıyla tutarsızlık, çelişki ve kafa karışıklığı içerisinde olmaktır. Zira İslâm kültür ve medeniyeti akla ve bilime çok değer vermiş, insanları kölelikten kurtarıp hür ve özgür bireyler haline getirmek için mücadele vermiştir. Bu konuda şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki İslâm medeniyetinin temel parametresi hürriyet ve adalet kavramlarıdır. Dinin yanlış öğretilmesi marjinal grupları ortaya çıkarabilir. Ancak dinde Allah ile aldatmak, masum imam, mehdi, mesih, kainat imamlığı, yalan, hile, takiyye ve gaybet gibi yaklaşımlar yoktur.⁸⁹

8- Deist insanlar Tanrı'nın varlığı (teizm) ve yokluğu (ateizm)⁹⁰ problemini noktalamış olmaktadır. Belki de Deizmin en olumlu tarafı böyle bir tartışmadan uzak kalmak olmuştur. Aynı şekilde ahiret konusu akıl-bilim ve felsefî bilgiler

⁸⁶ Gündoğar, *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*, 69-70.

⁸⁷ Düzgün, "Deizm", 2.

⁸⁸ bk. Gündoğar, "Aklın Tanrılaştırılması", 38.

⁸⁹ Başçı, "Deizm Kavramı", 37.

⁹⁰ bk. Uysal, "İnkarcı Akımlar", 81-82.

çerçevesinde değerlendirilmek suretiyle bu alandaki gizemli bilgilerden kurtulmuş olmaktadır.

Deizme göre evrim mümkündür, evrim teorisi de sorun olmaktan çıkmıştır, hatta evrim, Tanrı'nın oluşturduğu kurallar çerçevesinde daha ilkel canlıların evrimleşmesi sonucu oluşmuş olabilir. Bir yaratıcıya inanmak, o yaratıcının, insanı aşama geçirmeksizin bir anda yarattığı fikrine inanmayı gerektirmez. Bu yüzden deistler Evrim Teorisi'ne karşı değildir.

Evrim düşüncesini savunanlara göre ilk varlık başlangıçta tesadüfi olarak var olmuş ve ondan bütün canlı ve cansız varlıklar evrim yoluyla türemiştir. Her şey bir maddeden başlamakta ve onun evrimleşmesi ile son bulmaktadır. Varoluştaki ne bir yaratıcıya ne de bir yaratılışa yer vardır.

Ancak evrim teorisi birçok noktada eleştirilmiştir. Bunlardan bir örnek olmak üzere şunu söylemek mümkündür: Basit yapıdaki moleküllerden karmaşık yapıdaki mükemmel varlıkların nasıl meydana geldiği açıklanmaya muhtaçtır. Evrimcilik bugün de bir teori olmanın ötesine geçememiştir. Çünkü evrim teorisi somut bilimsel bulgulardan çok birtakım zihinsel ve mantikî kurgularla oluşturulmuştur.⁹¹

9- Bir insanın dinî açıdan mükellef kabul edilebilmesi için aklî melekelerinin yerinde ve sağlam olması şart koşulmuştur. "Aklı olmayanın dini de yoktur" sözü bunu ifade etmektedir. Ancak insan aklını her alanda yeterli gören deistler, insanın nefsi veya ruhi yönlerini göz ardı etmiştir. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki evrendeki akıl, faal akıl olarak kabul edilmektedir. Faal aklın en alt basamağı ise insan aklıdır. Deizmde insan, aklını ilahi akla tercih etmekle büyük bir yanlıya düşmüştür. Her ne kadar akla duyulan güven dindeki bidat ve hurafelere karşı güçlü bir dayanak ortaya koyduysa da bütün dinî bilgilerin sadece akılla tespit edilebileceği iddiası veya dinin akla hasredilmesi Deizmin eleştirilmesine neden olmaktadır.⁹²

İlahi vahiy olmadan sadece akılla hareket edildiğinde fitrat dışı bazı sonuçların ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır. Mesela; Hindistan'da yaşayan Khondlar, mensup oldukları kabileden bir kızla evlenmeyi ağır bir suç gibi gördükleri için kız çocuklarını öldürmekte bir beis görmemişler; Endonezya'nın Java bölgesindeki Kalonglar arasında ana-oğul evlilikleri uğurlu sayılmış; Eski Mısır ve İnkalar'da asil soyun devamı için kardeş evliliklerine cevaz verilmiş hatta II. Ramses'in kendi kızı ile evlendiği, tarihte zekasıyla ön plana çıkmış Kleopatra'nın da bir baba-kız evliliğinden dünyaya geldiği belirtilmiştir. Son zamanlarda ise Hollanda başta olmak üzere Avrupa'nın birçok bölgesinde hemcinsler arasındaki resmi evlilikler meşru görülmüştür.⁹³

⁹¹ Detaylı bilgi için bk. Uysal, "İnkarcı Akımlar", 90-92.

⁹² Dorman, "Deizm ve Eleştirisi", 228.

⁹³ Gündoğar, "Aklın Tanınlaştırılması", 38.

10- Deizm kendisinin “doğal din” veya “akıl dini” olduğunu iddia etmiştir. Buna göre doğada bulunan zayıf canlıların sosyal Darwinizm’in⁹⁴ öngördüğü gibi doğadaki en güçlü ve en uygun olanın devam etmesini sağlamak, diğerlerini de ortadan kaldırmak gerekir. İnsan doğanın yasalarına meydan okuduğu ölçüde üst insandır. Aslında ufuk ve vizyon sahibi peygamberler de insanları üst insana evirme gibi bir mücadelenin içerisinde olmuşlardır.⁹⁵

Dinin aklın ürünü olduğunu iddia eden Jean Bodin, Toland ve Herbert gibi düşünürlere göre Tanrı’nın varlığına inanmak ve O’na saygı duymak insanları erdemli kılacaktır. Bu düşünce J.J. Rousseau’da “uygarlık dini”, Auguste Comte’de (1798-1857) ise “insanlık dini” şeklinde tanımlanmıştır. Doğal dine göre Tanrı ancak akıl, duyar ve gözlemlenilebilir. Aynı şekilde akıl ve bilim tarafından onaylanan bilgiler ancak doğru kabul edilebilir. Bundan dolayı vahye gerek olmadığı gibi evren de “ilahi” düzen yerine “mekanik” düzene göre işlemektedir.⁹⁶

Voltaire Tanrı’nın evrende sürekli bir şeyler yaratmasının mekanik düzene aykırı olduğunu düşünürken Descartes de evrenin mekanik bir şekilde işlediğini ve bu işleyişte hiçbir şekilde rastlantı ve tesadüfe yer olmadığını ifade etmektedir. Wilhelm Leibniz (1646-1716) de Tanrı tarafından yaratılan evrenin mekanik bir tasarıma göre varlığını devam ettirdiğini söylemektedir. Konuyla ilgili olarak William Paley (1743-1805) evreni saat analogisine benzeterek ondaki mekanik tasarımın mükemmelliğinin aynı zamanda Tanrı’nın varlığına işaret ettiğini dile getirmiştir.⁹⁷

Burada Deist insanlar doğal dinin geleneksel dinlere karşı alternatif oluşturamayacağını ve bunların varlığına engel olmadığını görememişlerdir.⁹⁸

11- Deizm İslâmiyet, Hıristiyanlık ve Yahudilik’in ilahi kaynaklı olduğunu kabul etmemektedir. Aynı şekilde kutsal kitaplarının da hurafeler ve korkutularla dolu olduğunu iddia etmektedir.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki Batı’daki deizm tarihsel bir arka plana sahiptir. Genel olarak Hıristiyanlıktaki temel sapmalara ve Kilisenin katı ve sapkın politikalarına dayanır. Öyleyse Hıristiyanlıktaki deizm, Hıristiyanlığı iyi tanımaktan, İslâm’daki deizm ise İslâm’ı tanıyamamaktan kaynaklanmıştır. Vahiy konusu ise yine anlaşıldığı kadarıyla burada bazı deistler tarafından kabul edilmeyen Hıristiyanlıktaki vahiydir.⁹⁹

12- Deistler peygamberlerin gösterdikleri mucizeleri kabul etmezler. Onlara göre insanların Tanrı’ya ulaşması için akıl yeterlidir, bundan dolayı düşünmeye ve

⁹⁴ bk. Uysal, “İnkarcı Akımlar”, 91.

⁹⁵ Düzgün, “Deizm”, 11-12.

⁹⁶ Gündoğar, *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*, 52, 54.

⁹⁷ Dikel, *Deizm Eleştirisi*, 87-90, 138.

⁹⁸ Dorman, “Deizm ve Eleştirisi”, 228-229.

⁹⁹ Dorman, “Deizm ve Eleştirisi”, 235.

aklı kullanmaya yönlendirirler. Ayrıca deizm dindeki otoriteleri sorgulamayı teşvik eder ve nihayetinde herhangi bir dine, vahye, kitaba ve din adamına ihtiyacın olmadığını iddia etmektedirler.

Bu iddialarına karşı cevaben denilebilir ki; deizmde dinî ve ahlaki kurallar vahiy yerine akılla belirlenmektedir. Eğer insanın kulluk vazifesini belirlemek için akıl yeterli olsaydı kendini akıllı kabul eden herkesin Allah'a iman edip kulluk vazifesini hakkıyla yerine getirmesi gerekirdi. Ebû Cehil, Ebû Leheb, Firavun ve Nemrut gibi inkar ve sapkınlıklarıyla tarihte nam salmış kişiler yaşadıkları toplumun en saygın, en akıllı ve en bilgili insanları kabul edilmekteydi. Ama bütün bu özelliklere rağmen hak ve hakikatı bulamadılar. Öyleyse herkesin kendi aklına göre ortaya koyacağı dinin hangisi olması gerektiği ve ahlaki kurallarda hangi akıl veya kimin aklının esas alınacağı sorgulanmalıdır?

Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah birçok yerde düşünme ve akli kullanmaya teşvik etmektedir. Ancak vahiy olmadan insanlar tarih boyunca ilahi emir ve yasakları nasıl tespit edip öğreneceklerdi? Tarih boyunca kimi zaman akıllı oldukları halde insanların hak yoldan ayrılıp sapkınlığa daldıkları inkar edilemez bir hakikattir. Bu durumda yine aynı akli başında insanlar dalalette iken hidayeti nasıl bulacaklardı?

13- Deizm gibi sapkın bir düşünceyi "dinî partikülarizm", "fırka-i naciye" kavramlarına denk tutmak veya klan, kabile veya millet ile sınırlı dinlerde görülen "mutlakçılık" veya "dinî tekellük" in İslâm'da da var olduğunu iddia etmek haksız bir yaklaşım tarzıdır. Zira ortaçağ Hıristiyan Avrupa'sında ortaya çıkan deizmi "fırka-i nâciye" ile aynı kabul etmek doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü her ikisinin inanç yapısı, yaklaşım tarzı ve taşıdıkları anlam farklıdır. Öte yandan bu konuda Hıristiyanlık ile İslâmiyeti de aynı kefeye koymak ayrıca bir haksızlığı ortaya çıkaracaktır. Elbette ki bütün inançlarda dinî temsil eden şahısların kimseyi ötekileştirmeden çoğulcu ve hoşgörülü bir anlayış sergilemeleri beklenen bir yaklaşımdır. Ancak her ne kadar mezhepçilik veya cemaatçilik yapılmış olsa da bu durum Deizmde var olan nübüvvet ve ahireti inkar etmek gibi bir evrime gitmemiştir. Bundan dolayı İslâm'da Deizm gibi bir hareketin olduğunu iddia etmek bilimsel olarak mümkün değildir.¹⁰⁰

Sonuç

Ortaçağ Hıristiyan dünyasında kilise ve din adamlarının gerçek dışı yaklaşımları ile skolastik düşüncenin insanlara karşı baskıcı tutumları toplumda büyük bir rahatsızlık meydana getirmiştir. Özellikle Rönesans ve Reform hareketlerinin olduğu Aydınlanma döneminde kilise tarafından bilimsel çalışmalara gösterilen tepki Deizm için güçlü bir zemin oluşturmuştur. Bu süreçte deistler

¹⁰⁰ Kirman, "Davet ile Deizm Arasında Sıkışan Gençlik", 136-137.

Ateizm düşüncesini benimseyenlere karşı aklın ve bilimin kabul edeceği bir Tanrı tasavvuru geliştirmeye çalışmışlardır. Ancak güç ve kudret sahibi Tanrı'nın yaratmış olduğu evrene müdahale etmeyecek şekilde duyarsız, ilgisiz veya aciz sunulması birçok problemi de kendisiyle birlikte doğurmuştur. Bunu aşmak için deistler "doğal din" veya "akıl dinî" teorilerini ortaya atmış ve Tanrı'nın mükemmel olarak yarattığı âleme tekrar müdahale etmesini ilk yaratılıştaki düzende eksiklik olduğu düşüncesini meydana getireceğinden reddetme yoluna gitmişlerdir. Ayrıca din adına ortaya çıkan ve Avrupa'da çok derin acı ve felaketlere neden olan Hıristiyanlık dinindeki mezhep savaşları da insanların dinî ritüellere karşı duyarsızlaşmasına neden olmuştur. Aynı şekilde deistler, insanların hürriyetini kısıtlayacağı düşüncesiyle nübüvvet ve vahiy müessesesini de reddederek insanın kendi sorumluluğunu belirleyeceğini söylemekle adeta Rönesans döneminin en yaygın akımı olan Hümanizm çizgisine yaklaşmıştır.

Deistler yasaları koyma yetkisini akla verdiği için kötülük probleminde teist ve ateistlerin arasında orta bir yol takip etmişlerdir. Zira teistler Tanrı'yı bu problemden uzak tutmaya çalışırken ateistler Tanrı'yı reddetmek için bunu bir neden olarak görmüşlerdir. Deistler de bu noktada Tanrı'nın bazı sıfatlarını reddetmek suretiyle güya ahlaki kötülüğü O'na atfetmekten kaçınmışlardır.

Ancak günümüzdeki gençler göz önüne alındığında Deizm ile ilgili yaklaşım tarzlarının bilgi eksikliğine ve zihin bulanıklığına dayandığını söylemek mümkündür. Özellikle Hıristiyan teolojisindeki problemlerin tetiklediği Deizmin tepkisel olarak sunduğu fikirlerin her birinin kendi içerisinde tutarsızlık arz ettiği ortadadır. Bu durum da gençleri olumsuz etkilemektedir. Diğer açıdan âlemi yarattıktan sonra hayatın hiçbir alanına müdahil olmayan, insanlara nasıl yaşamaları gerektiği noktasında emir ve yasaklarını bildirmeyen, insanlarla hiçbir şekilde iletişim kurmayan atıl bir Tanrı inancını kabul etmek insanın doğasına ve karakterine ters düşmektedir. Ayrıca tahrif edilmiş bir Hıristiyan teolojisinden hareketle bütün inançlara karşı aynı tepkiyi vermek telafisi mümkün olmayacak hatalara neden olacaktır. Bundan dolayı dinî ritüellere ait yerleşmiş bozulmaların düzeltilmesi, bidat ve hurafelerden uzak durulması, peygamberin çizgisi doğrultusunda doğru bir din anlayışının ortaya konulması bu açıdan zorunlu bir gerekliliktir.

Kaynakça/References

- Altaytaş, Muhammed. *Çağdaş İnkarcılık*. İstanbul: Ensar Yayınları, 1. Basım, 2007.
- Altıntaş, Hayrani. "Dehriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 9/107-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Altunışık, Mehmet Akif. "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 615-642.
- Ardoğan, Recep. "Deizm". -*Buhrandan Burhana- Günümüz Kelam Problemleri*. ed. Recep Ardoğan. 80-85. İstanbul: İstanbul Matbaası, 2017.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 1990.
- Aytepe, Mahsum. "Deizm-Bilim İlişkisi ve İslâm Düşüncesi". *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/1(2017), 113-136.
- Bağdâdî, Abdulkâhir. *el-Fark Beyne'l-Firak ve Beyânü'l Firkati'n-Nâciye*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977.
- Baloğlu, Adnan Bülent. *Son Hurafe Deizm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Başçı, Vahdettin. "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkarıldığı Problemler". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (Mart 2018), 33-40
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 8. Basım, 2013.
- Coşkun, İbrahim. "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 41-70. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Dikel, Turan. *İslâm'ın Atomik Evren Anlayışı ve Deizm Eleştirisi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2022.
- Dorman, Emre. "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 217-243. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Düzgün, Şaban Ali. "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 3-13. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Düzgün, Şaban Ali. "Varlık", *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 197-218. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Erdem, Hüsamettin. "Deizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 9/109-110. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Erdoğan, İbrahim Halil. "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (Haziran 2018), 789-804.

- Gün, Faruk. "Kelâm İlminde Metodoloji ve Problemlerin Dönemsel Doğuşu Ve Gelişimi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2023), 352-379.
- Gündoğar, Hamdi. "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük", *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 29-40. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Gündoğar, Hamdi. *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2022.
- Gündüz, Şinasi. "Giriş", *Yaşayan Dünya Dinleri*. Komisyon. 18-19. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Harman, Vezir. "Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamından Akıl ve Alem Tasavvuru". *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1(2017), 13-51.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *İslâm Dini ve Tabii Din*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998.
- Karadaş, Çağfer. "Deizm ve Ateizmi Besleyen Önemli Bir Faktör İbadetsizlik", *Modern Çağın İnanç Sorunları*. ed. Fatih Kurt. 61-68. İstanbul: DİB Yayınları, 2019.
- Kaya, Mahmud. "Râzî Ebu Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 34/479-485. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kazanç, Fethi Kerim. "Muammer b. Abbâd es-Sülemî", *İslâm Medeniyetinde Bilim Öncüleri*. ed. Mehmet Azimli. 19-20. İstanbul: Mana Yayınları, 2021.
- Kirman, Mehmet Ali. "Davet ile Deizm Arasında Sıkışan Gençlik", *Yeni Usullerle İslâmî Tebliğ ve Temsil Milletlerarası İlmî Toplantı*. 129-148. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 2019.
- Köktaş, Mümin. "Aydınlanma, Hıristiyanlık ve Deizm". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (2017), 143-158.
- Kulat, Mehmet Ali. *Türkiye'de Toplumun Dine ve Dinî Değerlere Bakışı*. Ankara: Mak Danışmanlık, 2017.
- Nişancı, Zübeyir. *Sayılarla Türkiye'de İnanç ve Dindarlık*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2023.
- Okumuş, Namık Kemal. "Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler", *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 173-192. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Özten, Ersan. "Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç", *Din Karşısı Çağdaş Akımlar Ve Deizm*. 243-266. ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.

-
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 6. Baskı, 2016.
- Paine, Thomas. *The Age of Reason*. Luxembourg: y.y., 1794.
- Peker, Hasan. "Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8 (2008), 13-42.
- Sönmez, Vecihi. "Nübüvveteye Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r-Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 271-295. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Timuçin, Afşar. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Bulut Yayınları, 5. Basım, 2004.
- Uysal, Ekrem. "Ahiret İnanıcı IV", *Sistemik Yaklaşımla Kelâm Araştırmaları I-II*. ed. Ekrem Uysal. 510-528. İstanbul: Klm Yayınları, 2021.
- Uysal, Ekrem. "Bâkılânî'nin Nübüvveti İspat Noktasında Berâhime'nin Eleştirilerine Verdiği Cevaplar". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2021/9 (İDEKTA), 63-70.
- Uysal, Ekrem. "İnkarcı Akımlar", *Sistemik Yaklaşımla Kelâm Araştırmaları I-II*. ed. Ekrem Uysal. 77-94. İstanbul: Klm Yayınları, 2021.
- Voltaire. *Felsefe Sözlüğü*. çev. Lütfi Ay. İstanbul: M.E.B. Yayınları, 2001.
- Vural, Mehmet. *İslâm Felsefesi Sözlüğü*. Ankara: Elis Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Wood, Allen W., "Kant'ın Deizmi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Necmettin Tan. 52/1 (2011), 327-347.